

ความกตัญญูกับการปลูกป่าชุมชนด้วยเถ้ากระดูกคนตาย

Gratitude for Community Forest Planting with the Ashes of the Dead

สุดใจ จันทะบุรม¹,

สุวิน ทองปิ่น² และ พระครูศรีปริยัติบัณฑิต (พพน แสงย้อย)³
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น^{1,2,3}

Sudjai Jantaburom¹,

Suwin Thongpan² and Phrakhrusripariyatbandit (Paphon Saengyoi)³

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus^{1,2,3}

Corresponding Author, Email: sps.susjai@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) สร้างความตระหนักถึงความสำคัญของป่าชุมชนและการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลระหว่างคนกับป่า 2) ชี้ให้เห็นถึงภัยจากการทำลายป่าและส่งเสริมจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ และ 3) นำแนวคิดเรื่อง “ความกตัญญู” มาเป็นแรงผลักดันและแรงจูงใจในการปลูกและดูแลป่าชุมชน โดยใช้รูปแบบการปลูกป่าที่มีต้นแบบจากบุคคลผู้มีประสบการณ์ด้านการปลูกป่ามากกว่า 40 ปี และเป็นที่ยอมรับทั้งในประเทศและต่างประเทศ

แนวทางการปลูกป่าชุมชนด้วยความกตัญญูที่นำเสนอในบทความนี้ คือการนำเถ้าอัฐิของผู้ล่วงลับ ซึ่งเป็นญาติหรือบุคคลที่เคารพนับถือมาฝังร่วมกับการปลูกต้นไม้ เพื่อให้ต้นไม้เป็นตัวแทนของผู้ตาย การกระทำเช่นนี้จะส่งเสริมให้ผู้มีความรักและผูกพันกับผู้ล่วงลับดูแลรักษาต้นไม้ด้วยความเคารพและห่วงแหน นับเป็นการสร้างคุณค่าชีวิตอย่างยั่งยืนในวาระสุดท้ายของมนุษย์ อีกทั้งยังเป็นการปลูกฝังแนวคิดเรื่องความรักและความกตัญญูต่อธรรมชาติ เมื่อแนวปฏิบัตินี้ขยายตัวออกไปตามจำนวนผู้ล่วงลับก็จะยิ่งส่งผลให้เกิดการเพิ่มพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่อง เป็นแนวทางการปลูกป่าชุมชนที่มั่นคงและยั่งยืนในระยะยาว

คำสำคัญ: ความกตัญญู; การปลูกป่าชุมชน; เถ้ากระดูกคนตาย

* ได้รับบทความ: 19 กุมภาพันธ์ 2568; แก้ไขบทความ: 20 มีนาคม 2568; ตอรับตีพิมพ์: 27 มีนาคม 2568

Abstract

This academic article aims to: 1) raise awareness of the importance of community forests and the harmonious coexistence between people and forests; 2) highlight the dangers of deforestation and promote consciousness around forest conservation; and 3) encourage the use of gratitude as a driving force and motivation for community reforestation efforts. The article presents a model based on the work of an individual who has engaged in forest restoration for over 40 years and whose contributions have been recognized both nationally and internationally. However, such efforts alone are insufficient to restore the ecological balance lost through previous deforestation.

To expand the impact of community forest restoration, this article introduces the concept of “Gratitude and Community Forest Planting with the Ashes of the Deceased.” It proposes a symbolic and meaningful approach to reforestation by planting trees using the ashes of loved ones, thereby transforming the final remains of human life into a lasting legacy of environmental stewardship. This method fosters emotional connection, love, and respect, motivating people to care for the forest as a tribute to their ancestors. The article argues that this gratitude-based reforestation model offers a sustainable and enduring solution for the future of community forests.

Keywords: Gratitude; Community Forest Planting; Ashes of the Dead

บทนำ

ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่ายิ่งต่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อม ทั้งยังเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาประเทศในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม หรือระบบนิเวศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทของสังคมไทยซึ่งมีวิถีชีวิต วัฒนธรรม และความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับป่าอย่างลึกซึ้ง ประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนชื้น พื้นที่ส่วนใหญ่ในอดีตเคยปกคลุมด้วยป่าที่อุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งพืชและสัตว์นานาชนิด ซึ่งมนุษย์อาศัยเป็นแหล่งยังชีพมาอย่างยาวนาน

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของเมืองทำให้เกิดการบุกรุกทำลายป่าอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นเพื่อการค้า การตั้งถิ่นฐาน หรือการขยายพื้นที่เกษตรกรรม ตลอดจนการให้สัมปทานป่าไม้ ส่งผลให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ซึ่งหลายพื้นที่ที่เคยเป็นป่าได้กลายเป็นไร่ นา และที่อยู่อาศัย เหลือไว้เพียงป่าช้าเก่า ป่าศักดิ์สิทธิ์ หรือพื้นที่ประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อของชุมชนบางแห่ง เช่น ดอนปู่ตา

การสูญเสียพื้นที่ป่าได้ส่งผลกระทบต่ออย่างมีนัยต่อระบบนิเวศ สัตว์ป่าหลายชนิดสูญพันธุ์จากการสูญเสียถิ่นที่อยู่ ขาดแหล่งอาหาร และถูกล่าโดยมนุษย์ ขณะที่ชุมชนชนบทยังคงพึ่งพาป่าเป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัย และเครื่องนุ่งห่ม ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต (สมหญิงสุนทรวงษ์, 2554)

แม้ว่ารัฐจะเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ แต่การบริหารจัดการแบบรวมศูนย์โดยรัฐในอดีตกลับนำไปสู่ความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในการเข้าถึงผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ อีกทั้งยังไม่สอดคล้องกับบริบทของชุมชนท้องถิ่น (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2566)

ปัจจุบัน ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศปรากฏชัดมากขึ้น อุณหภูมิโลกที่สูงขึ้นและความแห้งแล้งที่ยาวนานขึ้นส่งผลกระทบต่อการเกษตรและคุณภาพชีวิตของมนุษย์ หนึ่งในสาเหตุสำคัญคือการลดลงของพื้นที่ป่า ซึ่งทำให้โลกสูญเสียกลไกตามธรรมชาติในการกักเก็บคาร์บอนและความชื้นทั้งที่ในความเป็นจริง มนุษย์สามารถมีบทบาทสำคัญในการฟื้นฟูป่าไม้ได้

ด้วยเหตุนี้ บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างความตระหนักรู้ถึงความสำคัญของป่าไม้ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ และเสนอแนวทางที่ผสมผสานจิตสำนึกและวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะแนวคิดการปลูกป่าด้วยแรงจูงใจจากความรักและความกตัญญู เพื่อส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนระหว่างคน ชุมชน และป่า

ป่าชุมชน: ความหมาย ประเภท ความสำคัญ และประโยชน์

1. ความหมายของป่าชุมชน

“ป่าชุมชน” เป็นแนวคิดที่มีความหมายหลากหลาย ขึ้นอยู่กับมุมมอง ขนาด ตำแหน่งที่ตั้ง และวิธีการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่าไม้ ดุสิต เวชกิจ (2562) ให้ความหมายของป่าชุมชนว่า “พื้นที่ป่าไม้ที่คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้” กล่าวคือ ป่าชุมชนอาจมีหลายรูปแบบตามศักยภาพของป่าและชุมชน แต่ที่สำคัญคือสามารถก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน

ในทางกฎหมาย ร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนได้มีการเสนอครั้งแรกในปี พ.ศ. 2534 และได้รับการประกาศในราชกิจจานุเบกษาเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2562 มีผลบังคับใช้เมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2562 ซึ่งนับเป็นช่วงเวลารอคอยยาวนานถึง 28 ปี โดยมีสาระสำคัญคือ นิยามของ “ป่าชุมชน” ว่าหมายถึง “ป่านอกเขตอนุรักษ์ หรือพื้นที่ของรัฐนอกเขตป่าอนุรักษ์ ที่ได้รับอนุมัติให้จัดตั้งเป็นป่าชุมชน โดยให้ชุมชนร่วมกับรัฐในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู จัดการ บำรุงรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชนอย่างสมดุลและยั่งยืน” (พระราชบัญญัติป่าชุมชน พ.ศ. 2562: 2)

สมหญิง สนทรวงษ์ (2554 : 1-5) เห็นว่า ป่าชุมชนเป็นวิถีปฏิบัติและการปรับตัวของชุมชนในการจัดการทรัพยากร เพื่อบรรเทาปัญหาความยากจนและความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่เกิดจากการสูญเสียสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติอันเนื่องมาจากกระแสการพัฒนา อีกทั้งยังเป็นแนวทางในการอนุรักษ์ระบบนิเวศป่าไม้ เพื่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน ซึ่งนำไปสู่คุณภาพชีวิตที่ดีของคนในชุมชน

ในทัศนะของกฤษฎา บุญชัย (2562 : 10) ผู้จัดการสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา ป่าชุมชนสามารถแก้ไขปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อม อุณหภูมิที่สูงขึ้น ฝนแล้ง น้ำท่วม ปัญหาฝุ่น PM 2.5 และปัญหาเศรษฐกิจ หากได้รับการดูแลและสนับสนุนอย่างจริงจัง ป่าชุมชนยังเพิ่มพื้นที่สีเขียว สร้างความมั่นคงทางอาหาร เพิ่มรายได้ และเป็นแหล่งเรียนรู้ของเยาวชนให้ใกล้ชิดธรรมชาติมากขึ้น

ฉลาดชาย รमितานนท์ (2566 : 1) เสริมว่า แนวคิดป่าชุมชนเป็นแบบแผนการใช้ทรัพยากรที่มีป่าเป็นศูนย์กลางของการผลิตและการดำรงชีวิต โดยชาวบ้านมีบทบาทเป็นเจ้าของ ผู้จัดการ และผู้ได้รับประโยชน์โดยตรง

2. ประเภทของป่าชุมชน

ป่าชุมชนสามารถจำแนกออกเป็น 3 ประเภทหลัก ได้แก่

1. ป่าชุมชนตามประเพณีที่สืบทอดกันมา ได้แก่ ป่าหวงห้ามที่ใช้ประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ ป่าต้นน้ำที่เก็บรักษาไว้เพื่อรักษาแหล่งน้ำ และป่าใช้สอยที่ประชาชนใช้ประโยชน์ เช่น การเลี้ยงสัตว์ เก็บของป่า และสมุนไพร

2. ป่าชุมชนที่สร้างขึ้นใหม่โดยชุมชนเอง เป็นการริเริ่มโดยคนในท้องถิ่นที่เห็นคุณค่าและประโยชน์ของป่า เช่น การเป็นแนวกันไฟ แหล่งอาหารหรือแหล่งน้ำ ซึ่งชุมชนมีฉันทามติร่วมกันว่า ควรมีป่าเป็นสมบัติร่วมเพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

3. ป่าชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก เช่น จากภาครัฐ วัตถุประสงค์การอนุรักษ์ การกุศลต่าง ๆ โดยมีการส่งเสริมผ่านนโยบายของรัฐ งบประมาณ พันธุ์ไม้ ความรู้ และการอำนวยความสะดวกต่าง ๆ (วารสารประชาไทย, 2548)

3. ความสำคัญของป่าชุมชน

ในยุคที่โลกร้อนขึ้นอย่างต่อเนื่อง ป่าชุมชนมีบทบาทสำคัญในการดูดซับความร้อน คาร์บอน และ เป็นแหล่งปล่อยความชื้นซึ่งช่วยทำให้ฝนตกตามฤดูกาล ตัวอย่างเช่น พื้นที่ป่าบางพาราทางภาคใต้ของไทย ที่มีฝนตกมากกว่าพื้นที่โล่ง

การมีต้นไม้ในชุมชนช่วยลดต้นทุนการดำรงชีวิต เช่น ลดการใช้เครื่องปรับอากาศ ลดการพึ่งพาแหล่งอาหารจากภายนอก ในขณะที่การไม่มีป่าจะทำให้ขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติพื้นฐาน ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตและเสี่ยงต่อภัยธรรมชาติ เช่น ความร้อน ความแห้งแล้ง และการขาดแคลนน้ำ

4. ประโยชน์ของป่าชุมชน

ประโยชน์ของป่าชุมชนสามารถแบ่งออกเป็น 3 ด้านหลัก ได้แก่

1. ประโยชน์ด้านสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การลดอุณหภูมิ เพิ่มความชื้นในอากาศ เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ส่งผลดีต่อการเกษตร และเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพ

2. ประโยชน์ด้านสังคม

ชุมชนใช้พื้นที่ป่าในการประกอบกิจกรรมร่วมกัน เช่น พิธีกรรมบูชาผีบ้านผีเรือน การเผาหรือฝังศพ กิจกรรมอาชีพ ซึ่งช่วยเสริมสร้างความรักและสามัคคี

3. ประโยชน์ด้านเศรษฐกิจ

ชาวบ้านสามารถหาอาหารจากป่า ลดรายจ่ายในครัวเรือน หากเหลือสามารถนำไปขายสร้างรายได้ให้ครอบครัวและชุมชน โดยเฉพาะในกรณีที่ไม่มีข้อจำกัดทางกฎหมาย (ดุสิต เวชกิจ, 2562 : 1)

จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ป่ากับชุมชนมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ป่าชุมชนไม่เพียงแต่เป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรเท่านั้น แต่ยังมีความหมายทางจิตวิญญาณ เป็นที่ตั้งศาลปู่ตาและสุสานของชุมชน การสูญเสียพื้นที่ป่าเนื่องจากการพัฒนาที่ไม่สมดุลทำให้ชุมชนสูญเสียทั้งวัฒนธรรมและทรัพยากรธรรมชาติที่เคยหล่อเลี้ยงชีวิต ดังนั้น การส่งเสริมและรักษาป่าชุมชนจึงเป็นแนวทางสำคัญในการฟื้นฟูธรรมชาติ เสริมสร้างคามยั่งยืนให้กับสิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตของชุมชนอย่างแท้จริง

ความกตัญญูกับการปลูกป่าชุมชน

“ความกตัญญู” เป็นคุณธรรมพื้นฐานที่ได้รับการปลูกฝังในสังคมไทยมาอย่างยาวนาน สะท้อนผ่านพฤติกรรม ความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมที่ยึดถือกันในกลุ่มชนชาวไทย ทั้งในระดับครอบครัว ชุมชน และชาติ ความกตัญญูไม่ได้จำกัดเฉพาะการแสดงออกต่อบิดามารดา ครูบาอาจารย์ หรือผู้มีพระคุณเท่านั้น หากแต่ยังรวมถึงความตระหนักรู้และสำนึกในคุณของสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติ และผืนแผ่นดินที่เราอาศัยอยู่ด้วย

ในบริบทปัจจุบัน การนำหลักความกตัญญูมาประยุกต์ใช้ในเชิงสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะแนวคิดในการ “ปลูกป่าชุมชน” ด้วยเกล้ากระดุกของบรรพบุรุษ ถือเป็นกรณพสานคุณธรรมเข้ากับการอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างลึกซึ้งและทรงคุณค่า บทความนี้มุ่งสำรวจความเชื่อมโยงระหว่างหลักธรรมด้านความกตัญญูในวัฒนธรรมไทยกับแนวทางการฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ ผ่านกรณีแนวคิดการปลูกป่าด้วยเกล้ากระดุกในพื้นที่ชุมชนของจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างมีจิตสำนึกและยั่งยืน

ความหมายและความสำคัญของความกตัญญูในสังคมไทย

ตามแนวคิดในพระพุทธศาสนา “ความกตัญญู” หมายถึง การรู้คุณของผู้อื่นที่เคยเกื้อกูลเรา

ส่วน “ความกตเวทิตี” หมายถึง การตอบแทนคุณที่ตระหนักรู้แล้วนั้น (พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), 2563) พระวิฑูล ญาณธมโม (2556) กล่าวว่า ความกตัญญูเป็นธรรมที่ประคองโลกให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข หากสังคมใดขาดซึ่งความกตัญญู ความมั่นคง ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และวัฒนธรรมที่ดีงามย่อมเสื่อมสลาย

ความกตัญญูในสังคมไทยปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนผ่านพิธีกรรม วันสำคัญทางศาสนาและประเพณี เช่น วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ วันสงกรานต์ การกราบไหว้บรรพบุรุษ การทำบุญอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ล่วงลับ หรือแม้แต่การแสดงออกผ่านพระราชดำรัส พระบรมราโชวาท ที่แสดงถึงการสำนึกในพระคุณของชาติบ้านเมือง ซึ่งเป็นการขยายขอบเขตของความกตัญญูจากระดับครอบครัวสู่ระดับสังคมและชาติ

ความเชื่อมโยงของความกตัญญูกับการอนุรักษ์ธรรมชาติ

ในอดีต การเก็บรักษากระดูกหรือเถ้ากระดูกของผู้ล่วงลับมักทำโดยเก็บไว้ใ้ในเจดีย์หรือโกฐ โดยมีพิธีกรรมกราบไหว้หรือสงน้ำในเทศกาลสำคัญ แต่ในปัจจุบัน เมื่อโลกประสบกับวิกฤตสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะการลดลงของพื้นที่ป่า แนวคิดใหม่จึงเกิดขึ้น คือ การปลูกไม้ยืนต้นด้วยเถ้ากระดูกของบุพการี เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูที่ส่งผลต่อธรรมชาติอย่างยั่งยืน แนวคิดนี้ถือเป็นการเปลี่ยนกระดูกจากวัตถุแห่งความทรงจำไปสู่พลังแห่งการสร้างชีวิตใหม่ผ่านต้นไม้และป่าไม้

แนวทางนี้เริ่มเป็นที่สนใจของกลุ่มข้าราชการครูในจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งน้อมนำหลักธรรมทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะความรัก ความกตัญญู มาเป็นหลักในการดำเนินกิจกรรมปลูกป่าชุมชนด้วยเถ้ากระดูก โดยมองว่าการปลูกต้นไม้เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ล่วงลับ ไม่เพียงแต่เป็นการแสดงออกถึงความระลึกถึงบุญคุณ แต่ยังเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างถาวร ต้นไม้ที่ปลูกจะไม่ถูกทำลายง่าย ๆ ด้วยความเคารพและศรัทธาของชุมชน ซึ่งเสมือนเป็นเครื่องเตือนใจถึงผู้ที่จากไปและคุณค่าของชีวิต

การปลูกป่าชุมชน: การบูรณาการคุณธรรมและการพัฒนาอย่างยั่งยืน

การปลูกป่าชุมชนด้วยหัวใจที่เปี่ยมด้วยความกตัญญู เป็นการผสมผสานแนวทางพัฒนาที่ยั่งยืนเข้ากับวัฒนธรรมของท้องถิ่นอย่างกลมกลืน นอกจากจะช่วยเพิ่มพื้นที่สีเขียว ลดการพังทลายของดิน และฟื้นฟูระบบนิเวศแล้ว ยังส่งเสริมความสัมพันธ์ในชุมชนให้แน่นแฟ้นขึ้น ผ่านการมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่มีความหมายและคุณค่าร่วมกัน

กิจกรรมดังกล่าวอาจต่อยอดไปสู่การสร้างแหล่งเรียนรู้ในชุมชน พัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ และเป็นแบบอย่างของการใช้คุณธรรมในการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน โดยยึดหลักของการ “ตอบแทนคุณ” ซึ่งครอบคลุมทั้งต่อผู้มีพระคุณและผืนแผ่นดินไทย

“ความกตัญญู” เป็นพลังเงียบที่ทรงอำนาจในการขับเคลื่อนสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ความยั่งยืนของชาติบ้านเมืองขึ้นอยู่กับรากฐานของคุณธรรมนี้ การนำหลักความกตัญญูมาเชื่อมโยงกับ

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะแนวคิดในการปลูกป่าชุมชนด้วยเถากระดุก เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการบูรณาการคุณธรรมทางศาสนา วัฒนธรรมท้องถิ่น และการพัฒนาอย่างยั่งยืนเข้าด้วยกันอย่างลงตัว

แนวทางนี้ไม่เพียงสร้างประโยชน์ต่อสิ่งแวดล้อม หากแต่ยังเป็นแบบอย่างที่ดีที่สะท้อนความเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง คือมีหัวใจที่เปี่ยมด้วยความสำนึกในบุญคุณ และพร้อมตอบแทนคุณนั้นด้วยการกระทำที่ดีงาม

การแสดงความกตัญญูด้วยการปลูกป่าชุมชนด้วยเถากระดุกคนตาย

1. จุดประกายแนวคิดการปลูกป่า

ด้วยจิตวิญญาณความเป็นครู อาจารย์ยศ เหล่าอัน เป็นครูต้นแบบที่นำหลักความกตัญญูมาสอนนักเรียนผ่านการปฏิบัติและนำพานักเรียนปลูกต้นไม้ไว้เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูต่อโรงเรียนแม้ว่านักเรียนจะเรียนจบไปแล้วสิ่งที่ยืนยันยืนยันความเป็นลูกศิษย์ของโรงเรียน และผืนแผ่นดินที่เคยให้คุณค่ากับชีวิตคือ ต้นไม้ที่ปลูกเอาไว้ที่นั่นวันยิ่งเติบโตใหญ่ และทรงคุณค่า การปลูกต้นไม้ในโรงเรียนได้เริ่มมาตั้งแต่ ปี 2525 และดำเนินเรื่อยมาจนเกษียณราชการและจนปัจจุบันนับเป็นเวลากว่า 40 ปี แรงบันดาลใจได้แจ่มชัดขึ้นเมื่อเห็นคนทั่วไปนำเถากระดุกคนตายไปลอยอังคารตามแม่น้ำลำคลองโดยเฉพาะแม่น้ำชีที่เป็นแม่น้ำสายหลักสายหนึ่งของภาคอีสาน เมื่อเวลาน้ำแห้งขุดก็เห็นภาพของเถากระดุกติดอยู่ตามริมแม่น้ำ ซึ่งเป็นภาพที่ไม่สวยงาม เกิดความสงสารบรรพชนและดวงวิญญาณของผู้ล่วงลับที่ถูกปล่อยทิ้งอย่างไร้คุณค่า จึงเกิดแนวความคิดที่จะนำเถากระดุกอันเป็นที่ระลึกสุดท้ายของชีวิตมนุษย์มาสร้างคุณค่ากับแผ่นดินด้วยการนำมาเป็นปฐมธาตุในการปลูกป่าซึ่งได้ดำเนินการมาระยะหนึ่งแล้ว ปลูกป่าชุมชนด้วยเถากระดุกคนตายจึงได้เริ่มต้นขึ้นที่จังหวัดมหาสารคามซึ่งเป็นจังหวัดหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และเป็นจังหวัดที่มีต้นไม้้น้อยและไม่มีภูเขาเหมือนจังหวัดอื่น ๆ จึงอาสาเป็นส่วนหนึ่งในการเป็นผู้ริเริ่มในการสร้างพื้นที่ป่าให้กับจังหวัดมหาสารคาม และด้วยความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนาน่าว่าพระพุทธเจ้าผู้เป็นองค์สูงสุดประสูติในป่า ตรัสรู้ในป่าและปรินิพพานในป่า และคำสอนเรื่องความกตัญญูยังเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจให้กับผู้คนและเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชน การได้ปลูกป่าจึงถือเป็นการทำนุบำรุงพุทธศาสนาอีกทางหนึ่ง ต้นไม้หลายปียิ่งเติบโตเป็นร่มโพธิ์ร่มไทร เป็นที่อาศัยของสัตว์พวกนก หนู ต่าง ๆ ทั้งยังให้ร่มเงาให้อากาศที่บริสุทธิ์ เป็นแหล่งสะสมพลังงานบริสุทธิ์ให้กับโลกอีกด้วย (ยศ เหล่าอัน, 2566)

2. ต้นแบบการปลูกป่าด้วยเถากระดุกของมารดา

อาจารย์ ยศ เหล่าอัน ซึ่งเป็นบุคคลต้นแบบในการปลูกป่าชุมชนด้วยเถากระดุกคนตาย ท่านมีความเชื่อว่าการเริ่มทำสิ่งดีงามต้องเริ่มที่ตัวเราก่อน เมื่อมารดาของท่านซึ่งเป็นบุคคลที่เป็นที่รัก เป็นที่เคารพบูชาได้ล่วงลับไป จึงดำเนินการเอาเถากระดุกของมารดามาประกอบพิธีทางศาสนาแล้วนำมา

กระดุกและเถ้าถ่านมารตามาปลูกต้นไม้โดยการนำกระดุกและเถ้าถ่านรองกันหลุมปลูกต้นไม้ในที่ดินของตนเอง เพื่อให้เป็นตัวแทนของท่านที่จะอยู่กับลูกหลานสืบต่อไป ด้วยความรัก ความเคารพบูชา ความกตัญญูที่มีต่อมารดา ในสมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ท่านเป็นบุคคลที่ให้ความรัก ให้ความเมตตา ให้ความร่วมมือ เป็นร่มเงาและเป็นที่พึ่งให้กับลูกๆ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว สิ่งหนึ่งให้ความร่วมมือแก่พวกเราได้คือต้นไม้ เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจารย์ ยศ เหล่าอัน จึงได้ปลูกต้นไม้ไว้เป็นตัวแทนของท่านที่จะให้ความร่วมมือแก่เราต่อไปอย่างไม่มีวันสูญสิ้น สำหรับเครื่องหมายภายใต้เถ้าถ่านปฐมธาตุนี้เปรียบเสมือนว่าได้ให้ชีวิตใหม่กับแม่ด้วยต้นไม้ การได้ดูแลต้นไม้ที่นำมาปลูกก็เปรียบเสมือนการดูแลพ่อแม่ในภพใหม่ หรือระหว่างการเดินทางไปจุติในภพภูมิใหม่การได้ปรณนิบัติต่อต้นไม้ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพ กตัญญูต่อแม่อย่างต่อเนื่อง ทำให้ต้นไม้ที่ปลูกเจริญเติบโตดี เป็นที่ประจักษ์ ให้ความสุขต่อตนเองและผู้พบเห็น (ยศ เหล่าอัน, 2563) ส่วนวิธีการและขั้นตอนการปลูกป่าชุมชนด้วย “ความกตัญญูกับการปลูกป่าชุมชนด้วยเถ้ากระดุกคนตาย” คือ หลังจากการเผาศพผู้ตายเสร็จแล้วให้เอาเถ้าถ่านและอัฐิของคนตายมาใส่ชุดหลุมฝังแล้วเอาต้นไม้ปลูกใส่แทนที่เพื่อเป็นตัวแทนของผู้ตายหรือเป็นต้นไม้ของผู้ตาย จะทำให้บุคคลที่เคารพนับถือบูชาผู้ตายมารักษาต้นไม้ต้นนั้นไว้ด้วยความเคารพด้วยความรักความผูกพัน ถือว่าเป็นสัญลักษณ์สุดท้ายของชีวิตมนุษย์ที่ได้สร้างคุณค่าในการปลูกป่าด้วยความรักความกตัญญู และความกตัญญูนี้จะเป็นแรงขับและทำให้เกิดความหวงแหนในฐานะเป็นตัวแทนของบรรพบุรุษ เมื่อมีคนตายเพิ่มขึ้นก็จะได้ต้นไม้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ตามจำนวนคนตาย ซึ่งเป็นวิธีปลูกป่าชุมชนให้เกิดความมั่นคงและยั่งยืน

3. มิติใหม่ของการปลูกป่าชุมชนที่ยั่งยืน

การกระทำใด ๆ ก็ตามถ้าเป็นสิ่งใหม่ในสังคมย่อมเกิดแรงต้านจากสังคมเสมอ การปลูกป่าชุมชนด้วยเถ้าถ่านและกระดุกคนตายก็เหมือนกันต้องฝ่าปัญหาและแรงต้านทางสังคม สำหรับการนำเถ้ากระดุกคนตายมาปลูกต้นไม้ ของอาจารย์ ยศ เหล่าอัน ในระยะแรกก็ไม่มีใครให้ความสนใจ กลับหาว่าเป็นการกระทำที่แปลกแหวกแนวเหมือนคนบ้า ประกอบกับการแต่งตัวของลุงยศ ในสายตาชาวบ้านก็ดูแปลกกว่าคนทั่วไป ปล่อยผมและหวดเครา ใส่เสื้อหม้อฮ่อม ไม่มีสง่าราศีเหมือนเป็นครูอาจารย์ การจะหาเถ้าถ่านกระดุกก็เป็นการยาก ที่ชาวบ้านจะให้ความร่วมมือ ด้วยความเชื่อเดิมของชาวบ้านว่าคนตายแล้วจะกลายเป็นผี การเอาเถ้าถ่านกระดุกมาปลูกต้นไม้ตามสวนไร่นานยังเป็นสิ่งน่ากลัวและไม่เคยทำกัน ปัญหาต่าง ๆ ไม่ได้บั่นทอนความตั้งใจของลุงยศ แต่กลับหากลับหาวิธีไปสู่ความตั้งใจที่มี ในระยะแรกการได้ไปขอความอนุเคราะห์จากเจ้าอาวาสเพื่อขอนำเถ้ากระดุกจากเมรุประจำหมู่บ้าน ของวัดที่มี ความเข้าใจและอนุญาตให้นำเถ้ากระดุกไปใช้ได้ จึงมีโอกาสดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องตามสถานที่ต่าง ๆ ทั้งที่วัด ที่สาธารณะและที่ส่วนบุคคล ที่เจ้าของสถานที่และชุมชนให้ความยินยอมและมีความยินดีมีความปรารถนาดีมีความพร้อมทั้งใจกาย และไม่เกิดปัญหาในภายหลัง ลุงยศกล่าวว่า การปลูกต้นไม้ 5 ปี 10 ปี ก็เห็นผลแต่การเปลี่ยนแนวคิดของคนนั้นอาจต้องใช้เวลาถึง 50 ปี อยากรู้ใจ 15 วันให้ซื้อเสื้อผ้าใหม่

อยากดีใจตลอดไปให้ปลูกต้นไม้ นี่คือแนวคิดที่เป็นกำลังใจในการฝ่าฟันอุปสรรคและแรงต้านจากสังคมรอบข้าง จากคำพังเพยที่ว่า ระยะทางพิสูจน์ม้า กาลเวลาพิสูจน์คน เวลาเป็นเครื่องพิสูจน์ความดี ด้วยปณิธานที่แน่วแน่ในการปลูกป่าอย่างต่อเนื่องเมื่อเวลาผ่านไปต้นไม้ที่ปลูกก็ตาม สร้างความร่มรื่นให้กับทุกแห่งที่ได้ลงมือไป ผู้คนที่เคยสงสัยดูแคลนเย้ยหยันเริ่มให้ความสนใจไถ่ถาม ให้ความร่วมมือและทำตาม และเมื่อได้ลงมือจริงก็ยิ่งเห็นคุณค่า และความสุขที่ได้ทำได้แสดงความกตัญญูรู้คุณผ่านงานปลูกต้นไม้ ด้วยเกล้ากระดุ๊ก (ยศ เหล่าอัน, 2562)

4. ระยะขยายผลป่าชุมชน

ด้วยความยินดีมุ่งมั่นในอุดมการณ์การปลูกป่าอย่างรู้คุณค่าและความตั้งใจแน่วแน่ในการทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อโลกด้วยการปลูกต้นไม้ และผลที่เกิดจากการลงมือทำอย่างต่อเนื่อง ทำให้ภาพและแนวความคิดของลุงยศได้รับการตีแผ่ออกไปเป็นวงกว้างทั้งจากผู้ที่ได้ร่วมกิจกรรมของโครงการและองค์กรที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมทั้งในและต่างประเทศ มีการทำข่าว สารคดีผ่านรายการต่างทางทีวี และระบบออนไลน์ ทำให้เพิ่มช่องทางการรับรู้กิจกรรม ผู้ที่มีความรักศรัทธาในแนวทางการปลูกป่าด้วยเกล้ากระดุ๊ก สำหรับบุคคลที่ไม่สามารถมาร่วมกิจกรรมปลูกป่าด้วยตนเองต่างก็ส่งเกล้ากระดุ๊กของญาติมาให้โครงการของลุงยศนำไปปลูกต้นไม้ ในที่ต่างๆ ซึ่งการปลูกแต่ละครั้งก็จะมีประชาชนเข้าร่วมปลูกมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยโครงการมีวิธีเตรียมการปลูกอย่างมีขั้นตอนและมีการกระทำอย่างปราณีตโดยมีขั้นตอนดำเนินงาน ดังนี้

การรับเกล้ากระดุ๊กและรวบรวมเกล้ากระดุ๊ก มีการรวบรวมเกล้ากระดุ๊กทั้งจากประชาชนผู้ที่มีศรัทธาส่งให้โดยตรงและรับจากญาติผู้ตายทางไปรษณีย์ ซึ่งจะมีส่งมาเรื่อย ๆ ทั้งจากในและต่างประเทศ

การประสานสถานที่ปลูก ด้วยการประสานงานกับเจ้าของสถานที่ที่จะปลูกที่มีความพร้อมและเข้าใจในแนวทางของโครงการปลูกป่าด้วยเกล้ากระดุ๊ก เจ้าของสถานที่ต้องให้ความร่วมมือและอำนวยความสะดวกในการดำเนินงาน

การแจ้งข่าวประชาสัมพันธ์ ทั้งนี้เพื่อให้ญาติธรรมและผู้สนใจเข้าร่วมปลูกต้นไม้ได้เตรียมตัวเตรียมใจ เตรียมความพร้อมในการร่วมปลูกต้นไม้ โดยปกติจะจัดกิจกรรมปลูกต้นไม้ทุกเดือนตามปริมาณเกล้ากระดุ๊กที่ได้รับมาและความพร้อมของสถานที่ปลูก

การเตรียมหลุมปลูก โดยทั่วไปจะเตรียมหลุมปลูกด้วยการขุดหลุม กว้างและลึกขนาด 50 เซนติเมตรเตรียมไว้ก่อนวันทำการปลูก

การประกอบพิธีทางศาสนา ก่อนดำเนินการผู้นำโครงการและคณะญาติจะดำเนินพิธีตามหลักศาสนา เพื่อเป็นการขอขมาและบอกกล่าวดวงวิญญาณผู้ตายก่อนที่จะมอบให้ญาติหรือจิตอาสา นำเกล้ากระดุ๊กไปทำการกันหลุมต้นไม้ เพื่อเป็นสิริมงคลต่อผู้ดำเนินการปลูกต้นไม้

การปลูก จะนำเอ้ากระดุกมาคลุกเคล้ากับดินและปุ๋ยคอกความเหมาะสมก่อนนำดินผสมลงในหลุมพอครึ่งหลุมหากดินแห้งให้รดน้ำก่อน จากนั้นนำต้นไม้ที่จะปลูกลงตรงกลางก่อนจะนำดินที่เหลือกลบลงไปให้พื้นดินในหลุมต่ำกว่าปากหลุมเล็กน้อย รดน้ำอีกครั้ง พร้อมปักป้ายชื่อเจ้าเอ้ากระดุกเป็นเสร็จกาล หลังจากนั้นก็จะเป็นการสร้างจิตสำนึกให้กับญาติพี่น้องและบุคคลที่เคารพบูชาต่อผู้ที่ตายไปแล้วให้มีความรักความห่วงใย แล้วมาเอาใจใส่ในการดูแลต้นไม้บรรพบุรุษของตนสืบต่อไป

การดูแลต้นไม้ โครงการจะมีแผนงานในการติดตามดูแลต้นไม้เป็นระยะจนกว่าต้นไม้จะติดและแข็งแรง ร่วมกับเจ้าของกระถั่งกระดุกและชุมชนเพื่อให้ต้นไม้ทุกต้นรอดและเติบโตตามประสงค์ของญาติและผู้เป็นญาติยังสามารถกลับมาดูแลเอาใจใส่ต้นไม้ก็เสมือนการได้มากราบไว้แทนคุณผู้ตายหรือทายาทผู้ล่วงลับเป็นการสร้างบุญกุศลให้กับตัวเองครอบครัวและเป็นการแทนคุณแผ่นดินอีกทางหนึ่ง (ยศ เหล่าอิน, 2562)

ด้วยวิธีการปลูกที่ปราณีด้วยความตั้งใจเอาใจใส่ความร่วมมือของชุมชนร่วมกันปลูกและดูแลอย่างเอาใจใส่ทำให้ต้นไม้ที่ปลูกมีเปอร์เซ็นต์รอดสูง หากมีต้นตายก็ดำเนินการปลูกทดแทนโดยเร็วเพื่อเป็นการแสดงความเอาใจใส่ดวงวิญญาณผู้ตาย และขวัญกำลังใจของญาติ ด้วยการดำเนินการอย่างต่อเนื่องทำให้ต้นไม้ที่ปลูกผ่านโครงการนี้ในปัจจุบัน มีมากกว่า 1 ล้านต้น และจะเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องต่อไป จากที่คนเรียกว่าบ๊าดอนนี่เป็นคนสร้างคุณค่าให้กับป่าและชุมชน สร้างความสุขโดยไม่ต้องซื้อด้วยเงินทอง

5. ก้าวสู่ความยั่งยืนของป่าชุมชน

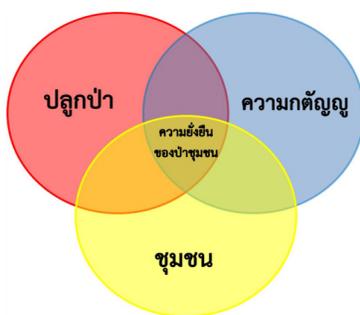
การปลูกต้นไม้ด้วยเอ้ากระดุกคนตายเป็นเพียงหนึ่งวิธีในการแสดงความกตัญญูต่อคนที่เรารักที่จากเราไปและยังเหลือชีวิตใหม่ให้เราได้รำลึกนึกถึงคือต้นไม้ จากความกลัวผีที่เอ้ากระดุกมาปลูกต้นไม้กลับกลายเป็นความรักความภูมิใจ ที่เห็นต้นไม้เติบโตจนกลายเป็นป่าและยังจะกลายเป็นแหล่งอาหารทางธรรมชาติของชุมชน หรือแหล่งเรียนรู้ทางนิเวศน์วิทยาต่อไป ด้วยสัจธรรมที่มนุษย์เกิดมาทุกคนต้องตาย หากเราเราไม่ทิ้งอะไรไว้บนผืนโลกย่อมสูญเปล่า แต่ถ้าหากเราได้ทิ้งคุณค่าของชีวิตหนึ่งด้วยต้นไม้ยืนต้นก็เป็นการยืนยันว่าเราได้ตอบแทนผู้มีพระคุณและผืนแผ่นดินที่เราได้อยู่อาศัยใช้ชีวิต ทุกครั้งที่มีคนตายก็จะมีต้นไม้ที่ปลูกด้วยหัวใจกตัญญูเกิดขึ้น หรือที่เรียกกันว่าปลูกป่าด้วยหัวใจ ยิ่งถ้าหากเราได้ปลูกต้นไม้ให้กับตัวเอง ครอบครัว องค์กร หรือสถานที่ที่เราไปใช้ชีวิต การเพิ่มจำนวนต้นไม้ก็ยิ่งจะมากขึ้นเป็นเท่าทวีคูณ นั่นก็หมายถึงความยั่งยืนของป่าได้เกิดขึ้นแล้ว ความมั่นคงธรรมชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพ ความสมดุลของสภาพแวดล้อมก็ตามมา ก่อเกิดความผาสุกให้ชุมชนต่อไป

สรุป

การนำความมกัตัญญูที่มีต่อบรรพบุรุษ บิดามารดาญาติมิตร ความรักในผืนดินผืนป่าความรักในแผ่นดินที่เราได้เกิดมา การตอบแทนบุญคุณด้วยความดีที่ออกมาจากใจ ความศรัทธาที่ออกมาจากภายในนำมาหลอมรวมกันเพื่อสร้างคุณค่าผ่านการนำเอาถ่านคาร์บอนที่เป็นสิ่งสุดท้ายที่หลงเหลือจากสังขารมนุษย์เมื่อตายลง นอกเหนือจากความดีและความชั่วที่เคยกระทำมาเมื่อยังมีชีวิตอยู่ เป็นสิ่งที่ทรงคุณค่าน่าภูมิใจ นอกจากเป็นการแสดงความมกัตัญญูรู้คุณในเบื้องต้นแล้ว ในภายภาคหน้าการได้มาเอาใจใส่ดูแลก็เหมือนการแสดงความรักต่อบรรพบุรุษและผืนแผ่นดินอยู่ นับวันต้นไม้ที่ปลูกก็ยังเจริญเติบโตให้ร่มเงา ร่มเย็นเป็นแหล่งกักเก็บพลังงานที่เรียกกันว่าคาร์บอนเครดิต (Carbon credit) ให้กับโลก ช่วยลดภาวะโลกร้อน นอกจากนั้นยังประโยชน์ให้กับสรรพสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้นการแสดงความมกัตัญญูด้วยการนำเอาอัฐิของผู้ตามมาเป็นปฐมธาตุในการปลูกป่าชุมชนนับเป็นกุศโลบายที่น่าทึ่งในการทำให้ได้เข้าถึงการปลูกป่าด้วยหัวใจ ด้วยแนวคิดและจิตวิญญาณ การปลูกต้นไม้ในใจคน เมื่อคนสร้างป่า ป่าช่วยคน ชุมชนเป็นสุข

องค์ความรู้ใหม่

จากบทความวิชาการนี้ทำให้เราได้รู้ถึงแนวทางในการสร้างและรักษาป่าชุมชนให้มีความยั่งยืนอยู่คู่กับชุมชน ด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 3 อย่างอันประกอบด้วย 1) ความมกัตัญญูที่มีต่อผู้มีพระคุณ ซึ่งเป็นจิตสำนึกที่อยู่ในเบื้องลึกของจิตใจ 2) นำสิ่งสุดท้ายหลังความตายของคนที่เราเคารพคือถ่านคาร์บอนมาเป็นปฐมธาตุในการปลูกป่าด้วยไม้ยืนต้นเสมือนตายแล้วเกิดใหม่ ด้วยใจกัตัญญูและความรัก 3) การสร้างค่านิยมให้กับชุมชนในการถือปฏิบัติในแบบเดียวกัน เมื่อชุมชนได้ร่วมกันสร้างป่าด้วยความมกัตัญญู ด้วยความรักที่มีต่อญาติที่วายชนม์ไปแล้ว ทุกครั้งที่มีคนในชุมชนเสียชีวิตการปลูกป่าก็เกิดขึ้นเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ป่ายิ่งจะเพิ่มคุณค่ามากขึ้น นอกจากองค์ประกอบสามอย่างที่กล่าวมา ประชาชนในชุมชนยังสามารถปลูกต้นไม้ประจำตัวในขณะที่ยังมีชีวิต ต้นไม้ประจำตระกูลหรือองค์กร หรือจะสร้างประเพณีทำบุญขอบคุณป่ายิ่งจะสร้างความสามัคคีและความสุขให้ชุมชน เกิดความยั่งยืนของป่าชุมชน

ภาพที่ 1 การปลูกป่าชุมชนที่ยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2566). ป่าชุมชน ความหมายของ ‘ป่า’ และ ‘ชุมชน’. วารสาร สารคดี ฉบับที่ 7. สืบค้นเมื่อ 7 กรกฎาคม 2566, จาก <http://www.5provincesforest.com/index>.
- ดุสิต เวชกิจ. (2562). ประโยชน์จากป่าชุมชน. สืบค้นเมื่อ 14 มีนาคม 2564, จาก <https://www.recoftc.org/thailand/projects/cf-net/stories/%>
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). (2563). กตัญญูทเวทีเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของโลก. ปาฐกถธรรม. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พระวิฑูล ญาณธมโม (พันธุมิตร). (2556). ศึกษาพฤติกรรมด้านความกตัญญูทเวทีต่อบิดามารดาของ นักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น โรงเรียนบ้านหนองช้าง ตำบลเขวาทุ่ง อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสุทัศน์ กตสโร. (ประทุมแก้ว). (2556). การวิเคราะห์ความกตัญญูต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมใน พุทธศาสนาเถรวาท. (พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ยศ เหล่าอัน. (2566). สัมภาษณ์ทางโทรศัพท์ อาจารย์ ยศ เหล่าอัน ผู้ริเริ่มโครงการปลูกป่าด้วยเก้าอี้กระดูก. วารสารประชาไทย. (2548). ความเข้าใจพื้นฐานเรื่องป่าชุมชน. สืบค้นเมื่อ 7 กรกฎาคม 2566, จาก www.prachathai.com/journal/2005/11/6266
- สำนักงานเลขาธิการ กลุ่มคุ้มครองจริธรรม. (2561). พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช”. จาก <https://ethics.nso.go.th/index.php/2016-10-05-04-52-08/33-util/82-2018-05-18-r9>
- สุวรรณฐา ลี้ม และ พระปลัดสมชาย ปโยโค. (ดำเนิน). (2562). แนวทางส่งเสริมกตัญญูทเวทีในสังคมไทย. วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร, 7(2), 424-434.
- สมหญิง สุนทรวงษ์. (2011). “ป่าชุมชนกับสังคมไทย”. วารสาร RECOFTC 02, July 2011, จาก <https://www.recoftc.org/thailand/stories/>
- TPBS. (2566). ย้อนเส้นทาง 28 ปี กฎหมายป่าชุมชนของไทย. จาก <https://www.thaipbs.or.th/news/content/286506.html,11.06.66>
- TvburabhaOfficail. (2563). 5 นาทีมีพลัง : ลุงยศ เหล่าอัน. จาก <https://www.youtube.com/watch?v=JU3wNgmhiMI>
- Tvburabha Officail. (2562). คนค้นคน : ลุงยศกับต้นไม้แห่งชีวิต. สืบค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2566, จาก [https://www.youtube.com/watch?v=EGSZGcbbloU\(l\)](https://www.youtube.com/watch?v=EGSZGcbbloU(l))